

Az óvodai rajz gyakorlata a dualizmus kori módszertani könyvek tükrében

Somogyi Anett

somogyi.anett@uni-sopron.hu

Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar

Az 1880-as évektől kibontakozó külföldi reformtörekvések a rajztanítás történetében egy különösen jelentős időszaknak ágyaztak meg, amelyben a rajztanítás szemlélete és módszertana sok újdonsággal gazdagodott. Ezeknek a sokszínű, izgalmas és újító törekvéseknek köszönhetően alakult át a rajzoktatás Európa-szerte, amelyek ha késve is, de a hazai gyakorlatba is megérkeztek. A dualizmus korszakában fellendülő oktatásügy az óvodáztatás területén is éreztette hatását, és ezek a hazai és a külföldi hatások együttesen egy figyelemre méltó időszakot eredményeztek a kisgyermekkorú művészeti nevelés és a rajztanítás szempontjából.

Kutatásunk elméleti kereteit a dualizmus kori óvodai nevelés, azon belül a kisgyermekkorú rajz pedagógiájának fejlődéstörténete jelölte ki. Tanulmányunkban másodlagos szakirodalmi források segítségével röviden áttekintjük a gyermekrajz szerepeinek változásait és felértékelődését, majd történeti forráselemzéssel és tankönyvelemzés segítségével magyar nyelvű óvodai módszertani, kézi- és vezérkönyvek tartalmain keresztül bemutatjuk az új szemléleteknek a hazai óvodai módszertanban való megjelenését és alkalmazási gyakorlatait.

Elemzésünk során megvizsgáltuk, hogy a kor reformpedagógiai és gyermeklélektani szemléletei, művészeti törekvései és a hazai oktatáspolitikai döntések hogyan befolyásolták az óvodai rajz gyakorlatait a dualizmus korában. Olyan kérdésekre kerestük a választ, hogy milyen újító, külföldi pedagógiai hatások mutathatók ki az adott korszak óvodai módszertani könyveinek rajzos gyakorlataiban. Miként képviselte az adott könyv szerzője korának pedagógiai nézeteit, és tartalmazott-e a műve korszerű elméleti és módszertani újításokat? Melyek a közös pontok és a jelentős különbségek az egyes könyvek rajzos tematikáiban, és ezek milyen okokra vezethetőek vissza?

A kutatás célja összességében a rajztanítás történeti feldolgozottságához való hozzájárulás a kisgyermekkorú életszakasz feldolgozásával, rámutatva arra, hogy a rajzot érintő reformok, ha késve és esetleg nehézkesen is, de az iskolák után az óvoda területén is megjelentek.

Kulcsszavak: *gyermekrajz, óvodai nevelés, reformpedagógia, történeti feldolgozás, tankönyvvizsgálat*

Bevezetés

Az óvodai rajz áttekintése előtt érdemes vázlatosan az iskolai rajz tantárgy fejlődéstörténetére is rápillantani, hiszen a kisdedővő a kezdetekben az iskolai területről vette a módszereit és eljárásait. Mint minden tantárgy oktatásának, a rajznak is az 1777-ben kiadott Ratio Educationis volt a kezdőpontja, amiben már rögzítették, hogy minden nagyobb városban nyissanak nemzeti rajziskolát. Kárpáti Andrea ezt a kb. 1879-ig tartó időszakot technokrata paradigmának nevezte, amikor is

az ipari termelőmunkára való felkészítés jegyében főleg műszaki ismereteket sajátítottak el leendő iparosok és egyre több gimnazista is. Az 1868-as népiskolai törvényben a hatosztályos népiskolában a rajz az íráshoz szükséges grafikai elemeket és az iparos ismereteket tanította meg, a gyermekek másoltak, és mintákat követtek gyakran ponthálós mintalapokon. A hatosztályos polgári iskolában a mértani ismeretek mellett volt szabadkézi rajz is, azonban ez is geometriai elemek, díszítmények és motívumok rajzolását jelentette, csak éppen körző és vonalzó nélkül. A következő, azaz a tudományos paradigma a rajzoktatást a mértani tudományok szolgálatába állította, ugyanakkor Kárpáti ezen a korszakon belül külön tárgyalta a reformpedagógia hatására bekövetkező változásokat, önkifejező paradigma néven. Kezdetre az 1905-ös évi népiskolai tantervhez fűződik, amely leválasztotta a matematikát és a geometriát a rajzról, a mértani formák helyett a természeti formák megfigyelés utáni rajzolása vált fontossá. Az 1915-ben kiadott, középiskoláknak szóló Normál Tanmenetben a *közhasználati rajz* is tartalmazta ezeket az újító törekvéseket, de a tananyagot áttekintve mégsem teljesült a művészi-szubjektív megismerést népszerűsíteni és átadni a gyermekeknek, ritkán került csak sor emlékezet és képzelet utáni rajzra. Óriási érdeme volt viszont a tanmenetnek az, hogy követelményrendszere már a lélektani kutatásokhoz igazodott, a gyermekek életkori sajátosságaihoz igazították a vizuális tárgyak anyagát (Kárpáti, 1993).

A rajz előzményei a hazai óvodáztatás történetéből

1828 júniusában nyitotta meg *Brunszvik Teréz* első intézményét, egyben az első magyarországi óvodát, amelyet a következő évtől több is követett. Ezeknek az intézményeknek a foglalkozásai azonban még inkább az iskolát idézték, részben azért is, mert hiányzott hozzá az óvodai módszertan, másrészt az iskolára való felkészítést tartották szem előtt. Ránk maradt óratervezetekből tudjuk, hogy a gyermekek alaktant is tanultak, ami előkészítette a rajzolást és az írást. Ez tulajdonképpen egyfajta geometriai rajz volt palatáblán, homokban vagy a levegőbe „írva”, amely során különböző egyszerű mértani alakzatokat gyakoroltak (*Bilibok, Sebestyén és Zibolen*, 1984). Az írás tanítása egyenes, görbe vonalak és különböző körívek felrajzolásával kezdődött, így szedték részekre a betű rajzát (*Sztrinkóné Nagy*, 2009). A krisztinavárosi kisgyermekiskola óratervében megtaláltuk az „*alaktan és rajzolás, beszélgetés szabályos testekről*” programot. Ugyanakkor Rehlingen Antal, a nagyszombati kisdédóvó intézet óvójának feljegyzései arra engednek következtetni, hogy a gyermekek szabadidejükben szabadon is rajzolhattak a palatáblákra (*Bilibok, Sebestyén és Zibolen*, 1984). Az óvodáztatás további fejlődése történetében jelentős lépés volt 1837-ben a tolnai óvóképző megalakulása, melynek igazgatójaként Wargha Istvánt jelölték ki. Wargha elsőként írt az óvodai nevelés- és módszertanról az 1843-ban megjelent *Terv a kisdédóvó-intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában* című munkájában. Noha úgy gondolta, hogy az óvoda nem tanítóintézet, és fontos szerepet kapott a játék önmagában és a foglalkozások során is, mégis

sok, iskolás jellegű ismeret is bekerült a „tananyagba”. A gyermekek tanultak alaktant, ezen belül megtanulták a kört, derékszöget, fokokat, de a nagyobb gyermekek az írás és olvasás mellett rajzoltak is a „műügyesség” gyakorlat részeként (Ballai, 1916).

Fröbel pedagógiája és a rajz

Az 1860-as évektől hazánkban egy német pedagógus, Fröbel módszerei kezdtek elterjedni. Amellett, hogy pedagógiája teljes egészében nem tudott meghonosodni Magyarországon, az adományaihoz kapcsolódó „alaki foglalkozások” hosszú évtizedekig meghatározóak voltak az óvodai tevékenységekben. Fröbel filozófiai alapú pedagógiája abból indult ki, hogy a nevelés feladata a gyermekben születésétől meglévő cselekvési ösztön, az isteni eredetű alkotófolyamatok támogatása. A játék, mint az önmegismerés eszköze, kitüntetett helyet kapott nevelési koncepciójában. A fröbéli foglalkoztatási rendszer alapjaként szolgáltak az adományok, a különböző tiszta geometriájú sík- és térbeli idomok, amiket pontosan meghatározott utasítások mentén lehetett használni. Ezek az idomok egy sajátos metafizikai rendszer elemeiként szolgáltak, a rész és egész viszonyának filozófiai elgondolásán alapultak (Vág, 1979; Pukánszky, 2005).

A csecsemő kezdetben golyót, kockát és hengert kapott játékul, majd részekre bontó és alkotó szükségleteinek megfelelően kockákra és téglalapokra osztott testeket, hogy a rész és egész viszonyát is megismerje. Ezután következtek a síklapocskák, majd a pálcikák mint térbeli vonalak, később pedig következhetett a tényleges rajz. *„Hogy a függőleges és vízszintes építés után a dolgok lineáris kifejezése következik, látszik az emberiség fejlődéséből is, amely előre haladásában, Fröbel szerint, a testiséget mindinkább lefejtí és átszellemesíti”* (Kenyeres, 1925a. 81. o.). Ebben a filozofikus megközelítésében a tárgyak lineáris leképezése, vagyis a rajzolás új világot nyitott meg a gyermekek számára, melyben megismerték az erők láthatatlan birodalmát. Kenyeres Elemér, korának elismert lélektani szakembereként és a *Kisdednevelés* szerkesztőjeként kifejezetten támogatta Fröbel műveinek fordítását és megjelentetését a lapban, ugyanakkor többször is rámutatott arra, noha Fröbel érdemei vitathatatlanok, de egyes elgondolásai már meghaladtak lettek vagy nem is voltak bizonyítottak (Kenyeres, 1925a). A rajz, hasonlóan az adományokhoz, szintén kapcsolódott a mértani-geometrikus ismeretekhez, a gyermekek négyzethálóban rajzoltak, mert ez fejlesztette a szemet, a kezet és a tudatosságot. A rajzolást Fröbel az *Embernevelés* című művében az első számfogalmak elsajátításával is kapcsolatba hozta (Kenyeres, 1925a, 1925b).

A fröbéli rendszert sokan kritizálták merevsége és kötöttsége miatt, de sok követője is akadt. A hazai megismertetésében és meghonosításában nagy szerepet vállalt Szabó Endre, aki a számtalan foglalkoztatási és vezérkönyv között külön a rajzzal is foglalkozott szerzőtársával írt *Rajzminták* (1873) című könyvében. A 70-es évektől számos kézikönyv jelent meg az adományok használatához kapcsolódóan más szerzőktől

is, például Kobány Mihály, Dömötör Géza vagy Kozma Dénes tolmácsolásában (*Vág, 1979; Kövér, 1993*).

Fröbel pedagógiája tulajdonképpen a gyermeki öntevékenységet tartotta szem előtt, tehát azt gondolhatnánk, hogy annak eszközeit szabadon használhatták a gyermekek kedvük szerint. A fröbelianizmus hívei viszont úgy vélték, hogy a gyermek természetszerű fejlődését veszik figyelembe, amikor meghatározták, hogy melyik eszközzel hogyan tevékenykedjék a gyermek, vagyis az adományokhoz igencsak szigorúan vett, kötött és sokszor bonyolult foglalkozások társultak. A rajz gyakorlata is hasonlóképpen alakult, sokszor hiányzott belőle az önálló tevékenység, csupán minták alapján történő utánzásról és másolásról volt szó (*Vág, 1965*).

Szabó Endre utódai leginkább arra törekedtek, hogy a fröbeli rendszer elemeit a hagyományos óvodai foglalkozások közé beilleszték, ezért is nevezte őket a szakirodalom egyeztetőknek. Legjelentősebb képviselői voltak Dömötör Géza, P. Szathmáry Károly, Kobány Mihály, Szerdahelyi Adolf (*Vág, 1979; Kövér 1993*). Az egyeztetők érdeme volt, hogy a gyermek aktivitásán és tevékenykedtetésén keresztül sokoldalúbbá tették az óvodai életet (*Ballai, 1916*).

A kisdedovási törvény

Az 1867-es kiegyezést követően gyorsan fejlődő oktatásiintézmény-rendszer az óvodai nevelés területét kis kiséssel ugyan, de nagyban érintette. Az óvodaügy törvényes rendezésére – az 1848-ban, 1868-ban és 1870-ben tett kísérletek meghiúsulása után – végül 1891-ben, a kisdedovásról szóló törvény keretében került sor. Az óvodák és menedékházak száma erőteljes növekedésnek indult, és noha ennek következtében az óvodába járó gyermekek száma is megnövekedett, a kötelező óvodalátogatás mégsem tudott egyik pillanatról a másikra teljesülni a rendelkezésre álló intézmények és gondozók hiánya miatt (*Vág, 1979*). Az 1891. évi törvénycikk a II. fejezetében az óvodai foglalkoztatási nemek között rögzítette a nem megterhelő, ügyességet fokozó kézi munkát, de a rajzra külön nem tért ki. A rajzról egyszer esik említés, mégpedig a VI. fejezetben, ahol is a kisdedovánonő-képző intézetek kötelező tárgyai között találtuk, együtt említve a mértannal.¹ A törvény kiegészítéséhez készült következő évi, 44.000. számú miniszteri rendelet már bővebben foglalkozott az óvodai munkanemekkel, ebben a munkaszerű foglalkozásokhoz besorolva találtuk meg a rajzot, ezek szerint az óvodában „*egyes igen egyszerű idomok rajzolgatása*” volt a követelmény, a menedékházakban pedig a rajzpalatáblán. A *Kisdedóvodák felszerelése* című fejezetben a munkaszerű foglalkozások eszközei között túlnyomórészt a Fröbel-módszer foglalkoztatási eszköztára jelent

1 1891. évi XV. törvénycikk a kisdedovásról. *Netjogtár*. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89100015.TV&targetdate=&printTitle=1891.+%C3%A9vi+XV.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000evn> (2025.01.26.)

meg, a rajzeszközöket a palatábla (egyik lapja hálózott, a másik sima), a palavessző és a különböző színű papírok és kartonok képviselték. A papírok jelenléte azonban korántsem csak a rajzolás jelentette, hiszen rájuk szintén szükség volt a Fröbel-munka-foglalkozások egy részéhez, ilyen volt a miniszteri rendeletben rögzített papírfűzés és -fonás, papírhajtogatás és a papírkivágás.² Ez az 1892-ben kiadott utasítás, amely nagymértékben meghatározta az óvodai foglalkozások menetét, végig érvényben maradt a dualizmus korában.

Volt azonban más is, ami az óvodai rajzra is hatással volt, de a rajztanítás történetében egyenesen fordulópontot jelentett. Ez volt az 1905-ben kiadott népiskolai tanterv, amely a természeti megfigyelés utáni alkotói gyakorlatot emelte a rajz középpontjába. A rajz tantárgy művészeti tárggyá vált, végre elkülönült a matematikától és az ábrázoló geometriától. Megjelent az emlékezet utáni rajzolás lehetősége az iskolában, teret kapott a fantázia (*Kárpáti*, 1993).

A nemzeti irány – magyar iskola

A kiseddóvási törvény után egyre élesebben jelentkeztek a fröbeli alaki munkákkal kapcsolatos bírálatok, egyrészt módszertana, másrészt pedig idegen eredete miatt. A módszertani kritika jogos volt, nagy szükség lett volna a tevékenységeket a gyermek érdeklődéséhez, életkorához és fejlettségi szintjéhez alakítani. Másrészt a hazai nacionalista törekvések sürgették, hogy az óvodába olyan eszközök, játékok, és munkák kerüljenek be, amelyek a nemzeti jelleget erősítik. Megjelentek a foglalkozásokban olyan könnyen hozzáférhető, olcsó, de kifejezetten magyaros anyagok, mint a cirokbél, gyékény, sás, kukoricacsutka stb. A magyar iskola képviselőihez tartozott Péterfy Sándor, Peres Sándor vagy Székely Gáborné, aki a *Kiseddóví magyar alaki munkák* című, 1895-ben megjelent módszertani könyvében a fröbeli koncepcióhoz hasonló, de magyaros anyagokkal helyettesített rendszert vezetett be. A magyar iskola ugyanis megtartotta az előremutatás módszerét, de már figyelembe vette a gyermek élettani szükségleteit. A nemzeti irányt Vág Ottó sok évvel később, a nacionalista osztálypolitika részeként az elnyomott nemzetiségnek szánt eszköznek írta le, ami nagyrészt elméleti maradt, és az óvodai gyakorlatra nem hatott túlságosan (*Vág*, 1979).

2 A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 44.000. számú rendelete, a kiseddóváról szóló 1891. évi XV. törvényzikk végrehajtása tárgyában. Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1892/?pg=2412&layout=s (2025.01.27.)

A gyermektanulmányozás és a gyermekrajzok

A 19. század utolsó évtizedében indult útjára az Egyesült Államokból a gyermektanulmány, amely pedagógiai-pszichológiai mozgalomként tudományos és empirikus gyermekmegfigyelési módszerek segítségével kívánta megújítani a nevelés gyakorlatát. Összefonódott a vele majdnem egyidejűleg fejlődő reformpedagógiával is, amely felhasználta annak tudományos eredményeit (Németh, 1996).

A gyermektanulmányi mozgalom kitüntetett szerepet szánt a gyermekrajzoknak, azokat kutatási fókuszába állítva felhasználta vizsgálataihoz. A mozgalom hazai elindítója, Nagy László 1905-ben így írt a *Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából* című könyve bevezetőjében: „Valamikor (...) a gyermekrajz ismeretlen és lenézett területe volt a gyermeki életnek. (...) S mi lett ennek a mellőzésnek a következménye? Bizony kárát vallotta a művészet, a lélektan s különösen a pedagógia, mert sok olyan dolog titokban maradt előttünk, amiknek ezek nagy hasznát vették volna” (Nagy, 1905. 5. o.). Nagy László ezzel a bevezetővel kijelölte azt a három területet, amelynek a szakemberei a gyermekrajzokat felfedezték maguknak először Amerikában, majd Németországban, Franciaországban és Olaszországban. Számos tanulmány és könyv foglalkozott a gyermekrajzokkal a művészeti oktatás és a rajztanítás megreformálása kapcsán, lélektani aspektusból vagy a művészetek kifejlődésével való párhuzamállítás miatt (Nagy, 1905). Olyan művek jelentek meg ekkortájt, mint például 1893-ban Konrad Lange: *Die künstlerische Erziehung der deutschen Jugend* (A német fiatalok művészeti nevelése), 1889-ben Julius Langbehn: *Rembrandt als Erzieher* (Rembrandt mint nevelő) vagy 1902-ben Georg Hirth: *Wege zur Kunst* (Utak a művészethez) című könyvei. A művészeti nevelés legfontosabb képviselőihez tartozott német nyelvterületen Alfred Lichtwark, Konrad Lange és Carl Götze, az ő újító kezdeményezéseikhez fűződtek az első eredmények a művészeti nevelés reformjai terén. A célok között megjelent az az általános pedagógiai törekvés, hogy az értelmi fejlesztés egyoldalúságával szemben a gyermek érzelmi életét is fókuszba helyező tevékenység is kapjon szerepet az oktatás során. Cél volt még a rajzoktatás megreformálása, a mértani alakzatok gépies másolása helyett a helyes megfigyelés megtanítása és a fantázia szerepének felértékelődése. 1898-ban Hamburgban először állítottak ki főleg angolszász területről származó gyermekrajzokat Kinderkunst (Gyermekművészet) címmel, aminek a tanulságait még ugyanabban az évben Götze a *Das Kind als Künstler* (A gyermek mint művész) című könyvében foglalta össze (Joó, 2014; Nagy, 1906).

A könyv nemcsak több ezer ösztönszerű gyermekrajz vizsgálatát és elemzését tartalmazta, hanem a kor olyan, rajzzal foglalkozó elismert szakembereinek az eredményeit is felhasználta, mint James Sully, Ebenezer Cooke, Georg Hirth, Konrad Lange, Bernard Perez, Corrado Ricci stb. Götze véleménye szerint a gyermekeknek a rajz tulajdonképpen az írás előtti kifejezési eszközük, mely segítségével a gondolataikat közlik. Emlékezetből rajzolnak és nem a tárgy után, még akkor sem törekednek utánzásra, ha a tárgy előttük áll. A 3–5 éves gyermekek a legszívesebben ember-, állatalakot

vagy valamilyen ismerős tárgyat rajzolnak le, ugyanakkor a 10 éven aluli gyermekek esetében a geometrikus elemek és az ornamentika ábrázolása teljesen háttérbe szorul. Götze a könyvében átfogó képet alkotott a rajz fejlődési szakaszairól és a gyermeki rajz sajátosságairól, ugyanakkor megfogalmazta a modern rajztanítás feladatait is (Götze, 1898).

A 19–20. század fordulóján már Magyarországon is megjelent az érdeklődés az apró művészek rajzainak tanulmányozása iránt. Az első gyermekrajz- és kézimunka-kiállítást 1903-ban Streitman Antal gimnáziumi tanár rendezte meg, aki a rajztanítás új módszereinek eredményeként ösztönszerű rajzokat, óvodai alaki munkákat és iskolai kézi munkákat mutatott be 3–12 éves gyermekek munkáin keresztül. Ezt 1905-ben újabb gyermekrajz-kiállítás követte Kolozsváron és Budapesten. Nagy László *Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából* című művében a gyermekrajzokkal ugyan lélektani szempontból foglalkozott, de szándéka volt a rajzoktatás és általánosságban az oktatás ügyének előremozdítása is. Könyvében saját kutatási anyagán keresztül mutatta be a rajz fejlődési sajátosságait és korszakait, amellet, hogy a külföldi szakirodalom eredményeire is kitért. Véleménye szerint a gyermekrajz nem művészet, de a művészet összes eleme megnyilvánul benne elemi szinten és ösztönösen. Hangsúlyozta, hogy az iskolában nem lehet a művészeti képzés az általános cél, de a gyermekek művészi, alkotó képzeletének és érzelmeinek az egész oktatási-nevelési folyamatban helye van. A rajz és a festés ugyanis egy olyan kifejezőmód, amely túlmutat a szó és az írás eszközein (Nagy, 1905, 1906). Ami a kisgyermekkorot illeti, Nagy László egy egész fejezetet szánt a 3–10 éves gyermekek rajzalkotó sajátosságaira. Véleménye szerint a gyermekek ebben az időszakban élnek a virágzás korát, nagy kedvvel és csapongó képzelettel alkotnak a papíron. Különösen a korszak elején legszívesebben embert, állatot vagy házat és fát rajzolnak, inkább kisebb méretben. Nem törődnek az arányokkal és a hasonlósággal, a képzelet vezeti a kezüket (Nagy, 1905). Megállapíthatjuk, hogy noha Götze és Nagy László eltérő indíttatásból tanulmányozták a gyermekrajzokat, hasonló gondolatokat fogalmaztak meg a gyermekrajz sajátosságairól, és mindketten hangsúlyozták az ösztönszerű rajz kitüntetett szerepét az oktatásban.

A gyermektanulmányi irány a hazai óvodáztatás területén a fröbeli előremutató helyett már az ösztönszerű foglalkoztatást helyezte előtérbe. 1913-ban, az Első Magyar Országos Gyermektanulmányi Kongresszus és Kiállításon külön csoportja volt az óvodai területnek, ahol a munkaszerű foglalkozások anyagai és rajzok is bemutatásra kerültek. A kongresszus naplójában Ballai Károly, a gyermektanulmányi mozgalom egyik jelentős teoretikusa írt tanulmányt az óvodáskorú gyermekek kiállított munkáiról. Több helyen kihangsúlyozta, hogy a Fröbel-féle díszmunkák ideje lejárt, az alkotások nagy része szabadon, ösztönszerűen készült. Megtalálhatóak voltak itt a Fröbel-elemekből épített várak, számtalan, magyaros alapanyagból készített munka és az ösztönszerű rajzok is, melyek készítői 2 és fél – 6 éves korú gyermekek voltak. Ezek a rajzok azonban nem hálóra vagy pontozott papírra készült fejlesztőgyakorlatok voltak, hanem a kisgyermek ákombákomjai és az élményeket és meséket ábrázoló alkotások

tarka sokfélesége. Ha a gyermekeknek előre is mutattak valamit, nem voltak rászorítva, hogy pontosan utánozzák azt, és a munkát mindig megelőzte a mese és a társalgás, ami aztán a témát megadta (Répay és Ballai, 1913).

Az óvodai rajz a dualizmus kori módszertani könyvekben

Vizsgálatunkhoz elsődleges forrásokként olyan, magyar nyelvű óvodai módszertani, kézi- és vezérkönyveket választottunk, amelyek 1867 és 1918 között íródtak, és komplex módon tárgyalták az óvodai foglalkoztatás mindegyik területét. Jellemzően az elméleti tudásközvetítés mellett túlnyomórészt a gyakorlati megvalósításra helyezték a hangsúlyt. Szerzőik – elismert óvodai szakemberekként – írásaikban visszatükrözték a kor pedagógiai törekvéseit, a legújabb szakmai áramlatokat, az óvodai szakmával szemben támasztott követelményeket, ugyanakkor saját véleményük, szakmai tudásuk is megmutatkozott e művekben. A vizsgálatba beemelt könyvek legtöbb esetben az óvónőképzésben tankönyvként is szolgáltak, szerzőik rendszeresen publikáltak pedagógiai folyóiratokban, egymással is kapcsolatban voltak. A korabeli módszertani óvodai tankönyvek vizsgálatához részben a Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar könyvtári állományát használtuk, amelyben régi kiadású példányok is rendelkezésre állnak. Mintánk nem teljes körű, de az adott korszakot viszonylag jól lefedi. A kiválasztott módszertani könyvek, vezérkönyvek, illetve kézikönyvek listája:

- Szabó Endre (1874): *Neveléstan. Vezérfonal a kis gyermekek nevelésére. Fröbel Frigyes elvei nyomán*. Kolozsvár: „Gyermekkert Társulat”.
- Szerdahelyi Adolf (1891): *A kisedednevelés és módszertan kézikönyve. Óvóképző-intézetek szülők és gyermekmenedékházak számára*. Budapest: Révai testvérek.
- Láng Mihály és Molnár Mária (1893): *A kisedednevelés módszertana*. Eperjes: Révai Samu Könyvkereskedése.
- Peres Sándor (1893): *Kisedednevelés és módszertan*. Budapest: Singer és Wolfner.
- Dömötör Géza (1894): *A kisedednevelés- és módszertan gyakorlati kézikönyve*. Budapest: Lampel Róbert.
- Peres Sándor, Stepanko Albert, Halász Sarolta, Hankovitsné Fábián Irma, özv. Székely Gáborné (1908): *Magyar Kisededóv. A kiseded összes foglalkozásainak gyűjteménye és vezérkönyve*. Budapest: Lampel R. Könyvkereskedése.
- Exner Leó (1916): *Gyermekfoglalkoztató. Hódmezővásárhely*: Magánkiadás.

Általános információk a könyvekről³

Szabó Endre (1874): *Neveléstan. Vezérfonal a kis gyermekek nevelésére. Fröbel Frigyes elvei nyomán*. Kolozsvár: „Gyermekkert Társulat”.

A könyvet a kolozsvári Gyermekkert Egyesület adta ki 1874-ben, melynek Szász Domokos református püspök volt az elnöke. Szász Domokos, Szabó Endréhez hasonlóan, a Fröbel-pedagógia elkötelezett híve volt, az előszót is ő írta a könyvhöz. Szabó Endre ekkortájt a Fröbel Intézet igazgatója volt, amelyhez nemcsak az 1873-ban alapított Fröbel-gyermekkert tartozott, hanem elemi iskola, polgári leányiskola, óvónő- és tanítónőképző-intézet is (U, 1899). Szabó Endre ekkor már számos könyvet megjelentetett Fröbel szellemében, köztük olyat is, amely a Fröbel-féle foglalkoztatóeszközök használatához nyújtott ábrákkal illusztrált útmutatót, ez a könyv azonban nem tartalmaz ábrákat.

Szerdahelyi Adolf (1891): *A kisednevelés és módszertan kézikönyve. Óvóképző-intézetek szülők és gyermekmenedékházak számára*. Budapest: Révai testvérek.

Szerdahelyi Adolf Szabó Endre után, 1871–1880-ig volt az Országos Óvóképezde igazgatója. Az első kiadás 1882-ben jelent meg. A vizsgált könyv a második, átdolgozott kiadás, amely hangsúlyozottan az 1891-es évi kisedóvási törvény figyelembevételével készült. Tartalma az óvóképző hallgatóinak szánt tananyag is egyben, amely elméleti és gyakorlati tudnivalókat tartalmaz. A szerző már az előszóban fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a német szellemű iránnyal szemben a „*magyar faj természetének megfelelő gyakorlatias irányt*” szeretné követni, vagyis a Fröbel-rendszer egyes, nem megfelelőnek ítélt elemeit elhagyta. A könyv ábrákat nem tartalmaz, a végén a háromoldalas függelék Comenius és Pestalozzi pedagógiai munkásságát ismerteti.

Láng Mihály és Molnár Mária (1893): *A kisednevelés módszertana*. Eperjes: Révai Samu Könyvkereskedése.

Láng Mihály az Eperjesi Állami Kisedóvóképző Intézet igazgatója, szerzőtársa, Molnár Mária pedig az intézet óvodájának óvónője, mindketten a nemzeti irányt képviselték munkásságukban. A könyv az óvóképzős hallgatók 2. osztálya számára tananyagul is szolgált. Elméleti és gyakorlati fejezetrészekre tagolódik, melyek közül a gyakorlati rész a hosszabb. A könyv ábrákat nem tartalmaz, a végén négy darab, heti foglalkozási tervezet található.

Peres Sándor (1893): *Kisednevelés és módszertan*. Budapest: Singer és Wolfner.

Peres Sándor 1892-től 1894-ig a hódmezővásárhelyi, utána a fővárosi Fröbel Nőegylet óvónőképző intézetének igazgatója volt, majd 1895-től a *Kisednevelés* című folyóirat szerkesztője. A vizsgált könyv az első osztályos óvónőképző-intézetek hallgatói

3 A szerzőkkel kapcsolatos életrajzi adatok a vizsgált könyvekből és a *Kisednevelés* című folyóirat különböző cikkeiből származnak.

sámára, a miniszteri tanterv anyagát követve készült. A könyv nem tartalmaz ábrákat, végén a magyar kiseddévás jeles személyeinek rövid életrajzait közli.

Dömötör Géza (1894): *A kiseddnevelés- és módszertan gyakorlati kézikönyve*. Budapest: Lampel Róbert.

Dömötör Géza, Szerdahelyi Adolf utódként, az Országos Kiseddóvó Egyesület Óvónőképző Intézetének igazgatója volt, emellett többek között 15 évig szerkesztette a *Kiseddnevelés* című folyóiratot. A Fröbel-módszer támogatójaként gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki, a kiseddóvási törvény előkészítésében is szerepet vállalt. A vizsgált könyv az óvónőképző második osztályának tananyaga, amely II. kötetként jelzett. 14 ábrát és egy darab heti foglalkozástervet tartalmaz.

Peres Sándor, Stepanko Albert, Halász Sarolta, Hankovitsné Fábíán Irma, özv. Székely Gáborné (1908): *Magyar Kiseddóvó. A kisedd összes foglalkozásainak gyűjteménye és vezérkönyve*. Budapest: Lampel R. Könyvkereskedése.

A vizsgált könyv a második, bővített kiadása az először 1895-ben megjelent kiadványnak. Az előszóban a szerkesztők köszönetet fogalmaztak meg többek között Láng Mihálynak és Exner Leónak is, akik a könyv elkészültében közreműködtek. A könyv a szövegben néhány illusztrációt, egy heti órarendet és számos kottát, a végén 31 oldalnyi, alaki munkákhoz kapcsolódó ábrát tartalmaz.

Exner Leó (1916): *Gyermekfoglalkoztató*. Hódmezővásárhely: Magánkiadás.

Exner Leó 1892-ben, Peres Sándor igazgatása mellett kezdte meg a hódmezővásárhelyi óvónőképző intézetben tanári pályafutását, és nyugalmazásáig hű maradt munkahelyéhez. A vizsgált könyv a második, javított kiadás, amely a szerző szerint az elsőtől nem sokkal tér el, mégis ez a kiadás az, amely az *Óvodai gyakorlatok* tantárgy tankönyvéül engedélyre lett felterjesztve. Számos kottát és még 31 oldalnyi, alaki foglalkozáshoz kapcsolódó ábrát tartalmaz. A könyv szerkezete eltér az előzőkben vizsgáltakétól, elméleti részt nem tartalmaz, elől általános foglalkoztatási tervek találhatóak, majd hónapra és azon belül minden hétre lebontva olvashatóak a foglalkozások részletes anyagai. Tulajdonképpen egy év foglalkozási tervezetét alkotta meg a szerző.

1. táblázat: A módszertani könyvek alkotó tartalmainak oldalszámai⁴

	Könyv terjedelme/ munkaszerű foglalkozásokról szóló oldalak száma/rajzról szóló oldalak száma
Szabó E. (1874)	112/7/0,5
Szerdahelyi A. (1891)	198/15/3 sor
Láng M. és Molnár M. (1893)	270/18/0,33
Dömötör G. (1894)	152/27,5/1
Peres S. (1893)	142/12/3 sor
Peres S. és mtsai. (1908)	331/27/2
Exner L. (1916)	464/22/1,5

2. táblázat: A módszertani könyvek munkaszerű foglalkozásainak jellemzői⁵

	A munkaszerű foglalkozások céljai, jellemzői
Szabó E. (1874)	Fogalma: alkotófoglalkozás maradandó eredménnyel. Fejleszti a tehetséget, gondolkodást, erkölcsöt, szépérzékét. A fejlettséghez igazodik. Tervszerűen végrehajtott, de nem gépies, az utánzás után az önálló alkotást is megengedi. Csak a szabályok következetes alkalmazásával hozható létre szép munka. Fröbel foglalkoztatóeszközeit és módszereit használja.
Szerdahelyi A. (1891)	Egyik legfontosabb nevelési eszköz. Alakító foglalkozásokból (szép alkotások-fantázia és kedély fejlesztésére) és munkákból (hasznos alkotások-maradandó tárgyakat hoznak létre) állnak. Feladatai: a cselekvésvágy kielégítése, tehetségápolás, a szépérzék és gondolkodás fejlesztése. Vezénlyessel történő utánzás után a szabad alakítás következhet. Arányosságra törekszik. Mindegyik munkanem összeköthető a számolással. Fröbel foglalkoztatóeszközeit és módszereit használja.
Láng M. és Molnár M. (1893)	A munkára nevelés eszköze játék formájában. (Munkára munkával nevelünk.) Fejleszti a kézügyességet, a szépérzékét. Értelemgyakorlatokkal nem javasolt összekötni. A vezénlyés kevesebb, a szabad gyakorlatokban megmutatkoznak a lelki élet sajátosságai és az egyéni sajátosságok. Figyelembe veszi a gyermek kedvét. Megállapítja, hogy a gyermek az emberi alak ábrázolásában leli örömét. Fröbel foglalkoztatóeszközeit kis változtatásokkal használja.

4 Saját készítés

5 Saját készítés

	A munkaszerű foglalkozások céljai, jellemzői
Dömötör G. (1894)	Alaki munkáknak is hívják, mert az alakítás gyakorlására szolgál. Fröbel középpontba helyezte, de a mai óvoda hátrébb sorolja, a játék van a középpontban. Ügyesít, hat a kedélyre, munkaszeretetre nevel, fejleszti a szépérzékét, a gondolkodást. A geometriai idomok készítését kerüli, figyel a gyermek kedvére, örömeire, a feladat érdekességére. A fokozatosságot nem Fröbel szempontjai, hanem a testi-lelki fejlettség határozza meg. Magyaros alapanyagokat és foglalkozásokat preferál, de Fröbel foglalkoztatóeszközeit is használja.
Peres S. (1893)	Az alaki foglalkozás játék és munka is lehet. A játékszerű foglalkozás szép és kellemes, eredménye újra alakítható, mint például a rajz. A munkaszerű foglalkozás hasznos, eredménye maradandó. Feladatai: a cselekvési ösztön kielégítése, közösségépítés, a szépérzék és értelem fejlesztése (számolásgyakorlással összekötve), tehetség gondozás. Vezénylettel, majd szabad alakítással történik, az arányosságra ügyelve. Inkább természeti tárgyak utánzása javasolt. Fröbel foglalkoztatóeszközeit használja.
Peres S. és mtsai. (1908)	Nemzeti nevelési elvek szellemében történik. A vezényletet kerüli, de előmutatást és szabad alakítást is használ (a hibák javításával). Fröbel foglalkoztatóeszközeit alkalmazza, és magyaros alapanyagokat használ, 31 oldalnyi rajzolt mintát ad a foglalkozásokhoz.
Exner L. (1916)	A többi foglalkozási nemi összhangolva történik. Fejleszti a kez ügyességet, fantáziát, a gyermek értelmi és érzelmi világát. Fröbel foglalkoztatási eszközeinek egy részét mellőzi, más részeit használja. Sok magyaros alapanyagot használ, szempont az olcsóság és a nemzeti szellemű nevelés egyaránt. A munkanemeket nem tárgyalja külön, foglalkoztatási tervekben kínál konkrét feladatokat.

3. táblázat: A módszertani könyvek rajzos tartalmainak jellemzői⁶

	A rajz célja	A rajz jellemzői
Szabó E. (1874)	Fröbel fokozatok szerint felépített foglalkoztatási rendszerében a tömör testektől a sík-, majd a vonalszerű testeken át a nem tapintható testekig vezeti el a gyermeket.	Először vonalazott, majd pontozott papírral történik, később a pontozat ritkul, majd elmarad. Itt is a fokozatosság érvényesül.
Szerdahelyi A. (1891)	–	A rajzot külön nem tárgyalja. Megemlíti a szabadkézi rajz kifejezést.

6 Saját készítés

	A rajz célja	A rajz jellemzői
Láng M. és Molnár M. (1893)	–	Kezdetben vonalzó mentén vonalak rajzolása, majd geometriai elemek körülrajzolása történik. Később pálcikakirakás alakjainak lerajzolása, és utoljára vezénylet mellett, hálózott palatáblán, számolással egybekötve gyakorolnak a gyerekek.
Dömötör G. (1894)	A gyermek vágyik a rajzolásra, amit ápolni kell, hogy az számára „képzővé váljék”. A játékszerű foglalkozásokhoz tartozik, amelyek szépek és kellemesek.	A rajzgyakorlat a hálórajzzal kezdődik palatáblán, vezénylet mellett, majd különböző vonalak és egyszerű utánzati idomok következnek. A rajz a gyermek utánzási és átalakítási ösztönét elégíti ki. A szabadkézi rajz ügyes vezetés mellett, előrajzolás után történik.
Peres S. (1893)	–	A rajzot külön nem tárgyalja. Megemlíti az eszközök között a hálós és hálótlan kis táblákat, a fehér papirost és a puha ceruzát.
Peres S. és mtsai. (1908)	A helyes látásra és a látvány helyes visszaadására tanít, alakítja az ízlést és az esztétikai érzéket. Nevelő hatású, örömforrás, fejleszti a gondolkodást, az emlékezetet és a fantáziát. A természet megismerésével is összekapcsolható.	Mellőzi a palatáblát és a palaveszszőt, helyette papírt és ceruzát használ. Ösztönszerű, képzeleti és természet utáni rajzok készülnek, de szükségesek a kézügyesítő gyakorlatok is.
Exner L. (1916)	–	Előmutatás után, pálcikával, ujjal, homokba, palatáblára vagy papírra történik, segítséggel összekötött vezetés mellett.

Az összehasonlítás során jól látható, hogy Fröbel hatása az összes módszertani könyvben jelentős, foglalkoztatási eszközei és módszerei a sok kritika ellenére sem koptak ki az óvodai gyakorlatból a tárgyalt időszakban.

Szabó Endre a Fröbel-módszer hazai népszerűsítésében döntő szerepet vállalt, és ehhez a szerephez híven 1874-ben is arra vállalkozott, hogy annak szempontjai és törvényei szerint mutassa be a munkaszerű foglalkozásokat és a rajzot is. Szabályszerűen, vezénylet mellett készültek a főként geometriai elemekből álló munkák és rajzok.

Szűk 20 évvel később Szerdahelyi Adolf tulajdonképpen főként szintén ezt a vonalat követte, noha könyvének előszavában már saját maga is megfogalmazta, hogy egy másfajta irányt követne az óvodai nevelésben. Könyvében a vezénylés, az utánzás utáni alakítás, az alakító foglalkozások számolással való kombinálása az értelem fejlesztésének előtérbe helyezésével megmaradtak, de már megjelent egy új szempont: a kedély. A rajz szinte semmilyen teret nem kapott a könyvében, a „szabadkézrajz” csak egyetlen említés erejéig olvasható egy felsorolás során. Megtévesztően hathat, ezért érdemes tisztázni, hogy ez abban az időben azt jelentette, hogy a gyermek ugyan nem hálós papíron rajzolt, de mindenképpen előmutatás után készített egyszerűbb vonalas ábrát vagy motívumot. A kiseddóvási törvény kiadása évében járunk, amikor pontosan rögzítették a munkaszerű foglalkozások eszközeit és módszereit, és ez idő tájt mindegyik módszertani könyv nagyban igazodott ehhez, több közülük a törvényből kiragadott részek ismertetésével kezdődött. Annak ellenére, hogy a munkaszerű foglalkozások Fröbel módszere szerint történtek, már az 1890-es években is megfigyelhető néhány olyan elem a munkaszerű foglalkozásokban, amelyek a reformpedagógia megváltozott koncepcióit vetítették előre.

Láng Mihály és Molnár Mária könyvében jelentős rész foglalkozik a munkára nevelés fontosságával, ami tulajdonképpen Fröbeltől sem idegen, sőt, a szakirodalom a munkaiskola úttörőjeként tartja őt számon. Láng Mihály évekkal később írta meg *A munkaszeretetre való nevelés módja* című munkáját, amelyben bővebben fejtette ki véleményét a gyermek ösztönszerű kézi munkáiról. Részletekben azonban már itt is megjelentek a reformpedagógia egyes elemei, mint például a gyermek személyiségének, egyéniségének és preferenciáinak a figyelembe vétele. Egy rövid rész kapcsán szembötlők az a megfigyelése is, ami majd a rajzkiállítások és rajzreformok kapcsán került később igazán előtérbe, miszerint a gyermek az alkotó- és ábrázolótevékenységei során az emberalakot kedveli a legjobban. Láng és Molnár a nemzeti irányt képviselték, ezért Fröbel eszközei közül eltávolítottak néhány nehézkesnek ítélt munkanemet és eszközt. A rajz terén viszont ezek a reformpedagógia-csírák nem voltak érzékelhetőek, az emberalakos ábrázolás valószínűleg inkább a mintázást érinthette, mert a könyvükben csak a precíz geometrikus rajz elemeiről lehetett olvasni.

A *Kiseddónevelés* című folyóiratban ezekben az években élénk vita bontakozott ki Láng Mihály, aki a nemzeti-haladóbb irányt képviselte, és Dömötör Géza között, aki közelebb állt a Fröbel-módszerhez. Dömötör Géza módszertani könyvében is leginkább ezt tapasztaltuk, ami a munkaszerű foglalkozások és a rajz tekintetében is a „rég” iskolához igazodott inkább.

Peres Sándor két módszertani könyve között 15 év telt el, mindkettő bekerült a vizsgálatba. A magyar iskola képviselőjeként jól felismerhető az a törekvése, hogy a foglalkozások nemzeti jegyeket kapjanak, így a magyaros alapanyagok mindkét módszertani könyvben hangsúlyosak. Az 1893-ban megjelent könyvében a legfigyelemreméltóbb megállapítása már a gyermektanulmányi irányt vetítette előre, miszerint a fokozatosságot nem Fröbel eszközeinek megismertetése kapcsán kell alkalmazni,

hanem a gyermek testi-lelki fejlettsége okán. A rajz ebben a kiadványban nem kapott teret, annál inkább az 1908-ban kiadott könyvében. A korábbi módszertani könyvekhez képest oldalszámban is jóval bővebb a *Magyar Kisdedóvó*, a munkaszerű foglalkozásokról és a rajzról is több szó esett. A rajz szempontjából a vizsgált könyvek között a leghaladóbb irányt képviselte, amiben jól felismerhetőek voltak a reformpedagógiai elemek, a gyermektanulmány(ozás) és a rajzreformok hatásai is. Itt érezhetően felértékelődött a rajz szerepe, hiszen már annak céljának meghatározásánál is sokféle szempontot találtunk, olyanokat is, amelyekkel még egyik könyv sem foglalkozott a rajzolás kapcsán. Megjelent az ösztönszerű rajz kifejezése, azzal összefüggésben pedig a fantázia és az érzelmek fontossága. Ugyanakkor azonban a kézügyesítő gyakorlatok is megmaradtak, és Fröbel eszközeinek egy része is képviselte magát a magyar, nemzeti alpanyagok mellett.

Exner Leó *Gyermekfoglalkoztatója* az első világháború történései közepette született. Szerkezete különbözött az addig megjelent módszertani könyvektől, ami nehezítette az összehasonlítást. A szerző nem fejezetekre bontva tárgyalta a foglalkozási nemeket, hanem foglalkozási tervezetekbe foglalta őket röviden, és a munkaszerű foglalkozásokhoz még 31 oldalnyi ábrát is mellékelte. Haladó megközelítésre vallott a foglalkozási nemek témáinak összehangoltsága, amelyek a tervezetekben könnyen követhetően jelentek meg. A munkafoglalkozások anyagainak összeállítása során jól megfigyelhető szempont volt nemcsak a magyaros jelleg, hanem a könnyű hozzáférhetőség és az olcsóság is. A munkafoglalkozások és a rajz minden esetben helyet kapott a foglalkozásokban, mégis feltűnt, hogy ösztönös alkotásról nem volt szó, a gyermekek előmutatás után dolgoztak. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi történt Peres és szerzőtársai *Magyar Kisdedóvó*-ja után 8 évvel, miért nem a fantáziának és az ösztönös alkotásnak teret adó irány folytatódott ebben a könyvben az alkotó foglalkozások terén. Erre a kérdésre a könyvben a *Munka* és a *Befejező* című fejezet adott választ. Exner Leó az akkori óvodai gyakorlatban nehezen megvalósíthatónak tartotta a pedagógiai reformok egy részét egyrészt anyagi, eszköz-, idő- és munkaerőhiány miatt, másrészt a reformok egyes meghatározó elemeivel sem értett egyet. Úgy gondolta, hogy a „becézgető iskolák” nem tanítanak alkalmazkodni, beilleszkedni, együttérezni és engedelmesskedni. Az egyént, az ÉN-t fokozottan szem előtt tartó nevelés a háború árnyékában inkább veszélyesnek és nemkívánatosnak tűnt számára. Azt vallotta, hogy a tehetséggondozásra az óvodában még nincsen nagy szükség, és az egyéni nevelés inkább a család feladata. Az óvoda a tömegnevelés színtere, ahol a drága külsőségekben gazdag intézetek sem tudnak olyan játékot kínálni, amely versenyezhetne a kortársak társaságával. Mindez válasz lehet a háború okozta sokféle nehézségre is, és megmagyarázhatja azt is, miért az utánzás és a mintakövetés volt ismét a meghatározó elem a rajzolásban ebben a könyvben.

Összegzés

A vizsgált módszertani könyvekben jól követhetően jelentek meg a kor pedagógiai törekvései, amelyek láthatóan szerényebben és lassabban tudtak tért hódítani és beépülni az óvodai gyakorlatba.

A dualizmus korában Fröbel módszerei markánsan jelen voltak az óvodai gyakorlatban, de megjelentek a nemzeti törekvések elemei, a kisdedovási törvény követelményei és a reformpedagógiai törekvések, a művészeti nevelés és a munkaiskola hatásai is. Nem lehet elhanyagolni a háború okozta nehézségeket sem, a szegénységet, a túlszűfolt óvodák problémáihoz való alkalmazkodást, mert ezek szintén jelentősen befolyásolták az óvodai gyakorlatot.

A kutatás további részében szükségesnek tartjuk a kifejezetten a munkaszerű foglalkozásokkal és a rajzzal foglalkozó óvodai módszertani könyvek vizsgálatát, melyek még árnyaltabbá tehetik a kor pedagógiai törekvéseinek az óvodai rajzra kifejtett hatásainak képét.

Irodalom

- Ballai Károly (1916): Emlékezzünk régen történt dolgokról. *Kisdednevelés*. **45.** 15. sz. 418–420. https://adt.arcanum.com/hu/view/Kisdedneveles_1916/?query=wargha+istv%C3%A1n+m%C5%B1%C3%BCgyess%C3%A9g&pg=445&layout=s (2025.02.13.)
- Bilibok Péterné, Sebestyén Istvánné és Zibolen Endre (1984): *Első óvodáink életéből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Götze Carl (1898): *Das Kind als Künstler. Ausstellung von freier Kinderzeichnungen in der Kunsthalle zu Hamburg*. Boysen & Maasch.
- Joó Julianna (2014): A német művészetpedagógia története 1900–1980 között. *Neveléstudomány: oktatás – kutatás – innováció*. **2.** 4. sz. 79–91.
- Kárpáti Andrea (1993): Elvek, eszmények, paradigmák a magyar rajztanításban a kezdetektől a hetvenes évekig. *Magyar Pedagógia*, **93.** 1–2. sz. 19–35.
- Kenyeres Elemér (1925a): Fröbel gyermekismerete. A kisgyermekkor. *Kisdednevelés*. **50.** 3. sz. 67–85. https://adt.arcanum.com/hu/view/Kisdedneveles_1925/?query=fr%C3%B6bel+rajz+kenyeres&pg=66&layout=s (2025.02.06.)
- Kenyeres Elemér (1925b): Fröbel gyermekismerete. *Kisdednevelés*. **50.** 4. sz. 99–107. https://adt.arcanum.com/hu/view/Kisdedneveles_1925/?query=fr%C3%B6bel+rajz++embernevel%C3%A9s&pg=98&layout=s (2025.02.06.)
- Kövér Sándorné (1993): *Az értelmi nevelés története óvodáinkban 1828–1975 között*. Szerzői kiadás, Hajdúböszörmény.
- Nagy László (1905): *Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából*. Singer és Wolfner könyvkereskedése, Budapest.

- Nagy László (1906): Gyermekművészeti kiállítás. *Népművelés*, 1. 1–6. sz. 96–102. <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/barczy-istvan-weszely-odon-nepmiveles-i-kotet-bp-franklin-1906-5390#page/104/mode/1up> (2025.02.06.)
- Németh András (1996): *A reformpedagógia múltja és jelene*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2005): A gyerekekről alkotott kép változásai az óvoda történetében. *Educatio*, 14. 4. sz. 703–714.
- Répay Dániel és Ballai Károly (1913): *Az Első Magyar Országos Gyermektanulmányi Kongresszus naplója s a vele kapcsolatos kiállítás leírása*. Fritz Ármin Könyvnyomdája, Budapest.
- Sztrinkóné Nagy Irén (2009): *Óvó-iskola, gyermekkert, óvoda. A kisgyermekkor neveléstörténete*. Didakt Kft., Debrecen.
- U. (1899): Szász Domokos 1838–1899. *Kisdednevelés*. 28. 3. sz. 57–59. https://adt.arcanum.com/hu/view/Kisdedneveles_1899/?query=sz%C3%A1sz+domokos&pg=56&layout=s (2025.02.06.)
- Vág Ottó (1965): Az óvodai munkára nevelés történelmi előzményei. In: Bakonyiné Vincze Á. (szerk.): *Tanulmányok az óvodai munkára nevelés köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 15–46.
- Vág Ottó (1979): *Óvoda és óvodapedagógia*. Tankönyvkiadó, Budapest.